

SINODALITATEA PATRIARHALĂ ȘI CULTURA POLITICĂ A SECOLULUI AL XVIII-LEA. IMPORTANȚA PATRIARHIEI ECUMENICE ÎN DEZVOLTAREA LUCRĂRII MISIONARE PANORTODOXE

Pr. dr. Vasile-Lucian V. GOLDAN
Facultatea de Teologie Ortodoxă, „Dumitru Stăniloae” din Iași

Abstract

From a political, economic and cultural point of view, communication between the East and West of Europe existed since the farthest century. Between the eastern and the western parts of the European continent, a long and alive contact have been sustained, in which Orthodoxy was always the one who opposed for the Western, Roman Catholic and Protestant ideas, with its theological principles. The expression of the synodality of Orthodox local churches in the 18th century was closely linked to the territorial authority of the Ecumenical Patriarchate and to the geopolitical context. From this perspective we can talk about the manifestation of Pan-Orthodox unity in the 18th century, which was possible due to the active involvement of the Ecumenical Patriarchate in the territory, its role as mediator between the empires and the free circulation in the Orthodox world of ideas, documents and clergy.

Keywords: Synodality, Ecumenical Patriarchate, missionary work, Pan-Orthodox unity, the 18th century.

Introducere

Secolul al XVIII-lea este marcat de distanțarea dintre empiric și metafizică, distanțare provocată de ideile iluminismului apusean raționalist, în încercarea lui de a răspunde la întrebări precum: *Unde suntem? Ce și cine suntem? Încotro ne îndreptăm?* Această atmosferă a găsit spațiu prielnic de dezvoltare și în mediile ortodoxe prin reforma Țarului Petru I. Inspirat fiind de visul și ideea celei de-a „treia Rome”¹, continuatoare și păstrătoare a creștinismului

---

¹ Pr. dr. Milan Şesan, *Teologia Ortodoxă în secolul al XVIII-lea (-1760)*, în „Mitropolia Ardealului”, anul XV (1970), nr. 7-8, p. 437.

ortodox în „Sfânta Rusie”², țarul a devenit „mediator” între Apusul catolic și Orientul mahomedan, având, totodată, ca datorie „sfântă”, ocrotirea ortodocșilor din teritoriile învecinate. Această „ocrotire” a ortodocșilor capătă consistență, din punct de vedere politico-militar și economic, imediat după semnarea tratatului de la Kuciuk Kainargi, din anul 1774. În urma acestui tratat, Rusia poate vorbi pe plan european în interesul Moldovei și Țării Românești³.

Problema lucrării misionare ortodoxe și a sinodalității Bisericii Ortodoxe în secolul al XVIII-lea capătă pe alocuri valențe politice, ale căror reverberații influențează dispunerea acțiunii misionare atât intensive, cât mai ales extensive. Un exemplu concret în această perioadă este dat atât de Imperiul Țarist, cât și de patriarhii ecumenici de origine greacă ai Constantinopolului.

În lucrarea de față dorim să prezentăm într-o manieră sistematică și obiectivă importanța sinodalității ortodoxe și rolul Patriarhiei Ecumenice în contextul geo-politic al secolului al XVIII-lea, în ceea ce privește manifestarea unității panortodoxe.

1. Politică și sinodalitate

În Imperiul Țarist, implicarea politicului în viața religioasă a Bisericii este „reformatoare”, și greu ar fi să concepem astăzi dezvoltarea Bisericii Ortodoxe din Rusia fără amestecul țărilor, pentru că timp de aproape două secole laicatul rus a subordonat puterea clericală. Ar fi de prisos să ne imaginăm cum ar fi arătat Rusia fără ideile reformatoare ale Romanovilor, secolul al XVIII-lea fiind marcat de personalități ca Petru I și Ecaterina a II-a. De fapt, puterea Imperiului Rus începe cu dinastia Romanov și se termină tot cu ea, în anul 1917. Cu toată această „supunere” a clerului față de societatea laică, există și realizări majore în ceea ce privește trasarea unor noi granițe ale Ortodoxiei în lume. Această performanță se datorează nu doar zelului misionar, al cărui rol nu trebuie minimalizat – căci este unul important, deoarece lucrarea misionară ortodoxă rusă aduce cu ea și jertfă martirică –

² Alain Besançon, *Sfânta Rusie*, traducere de Vlad Russo, Editura Humanitas, București, 2013, pp. 51-61.

³ Grecii își vor cumpăra, cu 50 de ani mai târziu, libertatea prin Tratatul de la Adrianopol – vezi: Filaret Stavropoleos Scriban, *Istoria Bisericească pe scurt*, Tipografia D. Gheorghiu, Iași, 1874, p. 145.

ci mai ales dorinței expansioniste a țărilor, materializată într-o formă progresivă a misionarismului rus de factură extensivă.

Interesant de observat este faptul că noile granițe geo-politice au fost păstrate și după Revoluția Roșie, al cărei rezultat au fost scoaterea Rusiei din Primul Război Mondial, sfârșitul existenței Imperiului Țarist, instaurarea unui nou regim – dictatorial – și executarea familiei țariste, stingându-se astfel dinastia Romanovilor. Aceste granițe s-au modificat ulterior prin destrămarea U.R.S.S., din anul 1991, și astfel multe țări și-au câștigat independența față de Moscova, dar, cu toate acestea, nou reînființata Patriarhie Rusă a menținut și menține, în ceea ce privește sfera ei de influență, granițele vechiului Imperiu și ale fostului bloc comunist – excepție face astăzi Biserica Ortodoxă Ucraineană. Asistăm la un paradox al istoriei: Biserica Rusă – aflată mai bine de două veacuri sub stricta coordonare a statului – beneficiază de vechea organizare jurisdicțională, păstrându-și autoritatea „imperială în teritoriu”.

Cât privește implicarea politicului, în administrarea și funcționarea Patriarhiei Ecumenice, trebuie să avem în vedere faptul că scaunul patriarhal al Constantinopolului se afla sub imediata atenție a sultanului. În acest caz, oricare arhieru ortodox ar fi fost patriarh ecumenic trebuia să desfășoare o politică echilibrată a diplomației pentru a-și putea exercita în condiții optime activitatea sau, de ce nu, pentru a-și menține măcar statutul de Patriarh. Odată rezolvată problema dialogului și a „bunei colaborări” cu Istanbulul, patriarhul ecumenic putea să gestioneze activitatea panortodoxă, greu încercată în secolul al XVIII-lea din pricina lipsei veniturilor materiale, dar mai ales din cauza prozelitismului romano-catolic și protestant. Prima problemă, cea a lipsei resurselor pecuniare, va găsi, dacă nu rezolvare, măcar ameliorare în bunăvoința și grija Bisericilor surori ortodoxe din țările române. Nu trebuie neglijat aportul financiar al Rusiei, dar raportându-ne la puterea economică a Principatelor din secolul al XVIII-lea și a Rusiei aceluiași secol, nu vom găsi nivel de comparație. În ciuda acestui fapt, daniile românești făcute Patriarhiei Ecumenice și Sfântului Munte Athos în decursul secolelor le depășesc pe cele rusești.

Un al treilea aspect al implicării politicului în viața religioasă este dat de dorința unor patriarhi ecumenici greci de a răspândi cultura și valorile moștenirii grecești în întreaga lume ortodoxă,

iar acest lucru se făcea atât ca răspuns la „protectoratul” impus al rușilor, cât și din dorința de mărire a celor dintâi. Așa s-a ajuns ca limba greacă să reprezinte limba de predare în școlile din spațiul ortodox, mai puțin în Rusia, și, totodată, să devină limba de cult în bisericile din teritoriul Țărilor Române și nu numai. Cunoașterea limbii lui Aristotel, iar mai apoi cunoașterea limbii neogrecești, a reprezentat o condiție *sine qua non* în dezvoltarea învățământului din Țările Române. Acest fapt a fost alimentat și de numeroasele tipărituri în limba greacă și chiar de ediții bilingve ale cărților apărute, limba greacă fiind la fel de răspândită în spațiul românesc în secolul al XVIII-lea, precum limba franceză în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

Autoritatea Patriarhiei Ecumenice era recunoscută atât de Bisericele Ortodoxe, cât și de Imperiul Otoman. Această autoritate a fost deseori folosită de către patriarhii ecumenici pentru a obține anumite beneficii, în special din Țările Române și Rusia. Tot de autoritatea și recunoașterea Patriarhiei s-au folosit și otomanii în momentul suprimării patriarhiilor de Ohrida și Ipek.

Rolul Patriarhiei Ecumenice de Constantinopol a fost în secolul al XVIII-lea unul de mediator în lumea ortodoxă. Un exemplu în acest caz îl reprezintă „cearta colivarilor”. Acest conflict apărut în Sfântul Munte și-a găsit „rezolvarea” temporară prin hotărârea Patriarhiei Ecumenice. Din această situație reiese că puterea administrativă a Patriarhiei Ecumenice era superioară puterii și recunoașterii spirituale a Sfântului Munte Athos, cu toate că acesta din urmă se bucura de independență în cadrul Imperiului Otoman.

2. Rolul patriarhilor ecumenici în dezvoltarea unității panortodoxe

În secolul al XVIII-lea, Patriarhia Ecumenică își continua în Istanbul linia tradiției neoeleuștice. Pe lângă lucrările patriarhilor ecumenici tipărite la Londra (Biblia grecească a lui Maxim Kalliopolitul din anul 1703), au existat lucrări tipărite mai ales în tipografiile mănăstirilor românești. Urmând linia cronologică a desfășurării evenimentelor, Patriarhul Atanasie al IV-lea Dabbas al Antiohiei publică în limba arabă, la Snagov, diferite cărți de cult,

printre care Liturghierul și Ceaslovul⁴. Câțiva ani mai târziu, Patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului compune, la București, „Enciclica către ortodocșii din Orient împotriva prozelitismului latin”, iar în anul 1729 publică „Mărturisirea de credință ortodoxă contra latinilor”, având aprobarea sinoadelor de la Constantinopol⁵.

În Moldova, Hristu Embaracomitis tipărește la Iași, în anul 1728, lucrarea „Despre purcederea Sfântului Duh”, iar Patriarhul Silvestru al Antiohiei (pictor și renumit predicator) publică, tot la Iași, mai multe lucrări consacrate deja, al căror scop era de a combate inovațiile latine. Credincioșii ortodocși arabi din Asia Mică și Peninsula Sinai au avut în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea frecvente legături cu populația din țările române. Prima carte scrisă în limba arabă este *Liturghierul greco-arab*, tipărit de către Sfântul Antim, la Snagov, în anul 1701, iar cea de a doua lucrare este *Ceaslovul greco-arab* tipărit la București, un an mai târziu. Cele două cărți oferite de Sfântul Constantin Brâncoveanu Patriarhului de Antiohia, Atanasie al IV-lea Dabas, sunt considerate de istoricii arabi drept imboldul redeșteptării lor naționale și literare⁶. Observăm o recunoaștere oficială a ajutorului oferit de către Țara Românească popoarelor ortodoxe din zona arabă și, totodată, o evidențiere a unității și universalității Ortodoxiei în lume. Practic, ajutorul mutual al Bisericilor locale întreține lucrarea misionară de factură internă în sânul Bisericii Ortodoxe.

Patriarhul Silvestru⁷ a călătorit de două ori în Țările Române. Prima vizită a avut loc în 1729-1730, iar a doua, în 1744-1749, când a stat în preajma curții domnești a Mavrocordaților. Prezența sa în Țările Române a fost una benefică pentru cultura și viața bisericească. La București, patriarhul reface tipografia arabă și se mută cu tot cu ea la Iași (la Mănăstirea „Sfântul Sava” – Stavropighia

⁴ Dan Simionescu, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXXII (1964), nr. 5-6, p. 529.

⁵ Pr. dr. Milan Şesan, *op. cit.*, pp. 440-441.

⁶ Pr. Ilie Gheorghită, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava și venirea lui Silvestru Patriarhul Antiohiei la Iași*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XXXIV (1958), nr. 5-6, p. 419.

⁷ Silvestru s-a născut în Cipru (în anul 1696), iar viața monahală a desfășurat-o în Sfântul Munte Athos. Ucenic al Patriarhului Atanasie al IV-lea Dabas, a fost binecuvântat de Dumnezeu cu 42 de ani de arhipăstorire. Relația sa cu Țările Române este una specială, el fiind ctitor la Bisericii „Sfântul Spiridon” din București.

Sfântului Mormânt), unde tipărește nu mai puțin de patru lucrări în limba arabă: în anul 1745 tipărește „Condacul” (Quondaq), ceea ce în limba arabă și georgiană se traduce prin „Liturghier”⁸, corectând astfel unele greșeli ale textului bi-lingv din anul 1701, iar un an mai târziu, în 1746, tipărește „Arbitrul adevărului și expunerea dreptății”, lucrarea aparținând Patriarhului Nectarie al Ierusalimului, tipărită tot în Iași, de către viitorul episcop de la Huși și Buzău, Mitrofan, în anul 1682, la Mănăstirea Cetățuia. A treia lucrare este „Colecția scrisorilor a două sinoade convocate la Constantinopol, despre catolicismul din Siria” (primul sinod are loc în anul 1723, sub președinția Patriarhului Ieremia, iar al doilea are loc patru ani mai târziu, în 1727, sub președinția Patriarhului Paisie)⁹ și este tipărită în anul 1747. Ultima lucrare, „Cina cea divină”, tipărită în același an, 1747, este lucrarea lui Eustratie Argentin din insula Chios (Hios – Kos) și a fost tipărită pentru folosul credincioșilor din eparhia sa. A doua și a treia lucrare reprezintă adevărate opere apologetice, scrise și traduse pentru combaterea prozelitismului romano-catolic¹⁰. Din anul 1747, patriarhul revine în București, unde locuiește până în anul 1749, și continuă activitatea tipografică tipărind „Psaltirea”. După această dată, documentele nu-l mai amintesc ca fiind călător prin Țările Române¹¹.

În Patriarhia Alexandriei s-a continuat în secolul al XVIII-lea copierea manuscriselor, numărul lor ajungând la aproximativ 230¹². Printre cele mai importante lucrări se numără „Istoria Bisericească” a lui Meletie al Atenei, „Piatra scandelei” a lui Ilie Miniati și „Panoplia dogmatică” a lui Eftimie Zigabenu, retipărită la Târgoviște în anul 1710 și păstrată în biblioteca Patriarhiei din Alexandria¹³.

Muzica bisericească a contribuit și ea la dezvoltarea culturală a popoarelor, ajungând ca în secolele XVIII-XIX să fie înființate școli dedicate exclusiv formării cântăreților bisericești. Psaltica

⁸ Dan Simionescu, *op. cit.*, p. 541.

⁹ *Ibidem*, nota 52, p. 542.

¹⁰ Pr. Ilie Gheorghiuță, *op. cit.*, pp. 420-421.

¹¹ Dan Simionescu, *op. cit.*, pp. 540-542.

¹² Pr. dr. Milan Șesan, *op. cit.*, p. 441.

¹³ Petre Ș. Năsturel, *Catalogul Bibliotecii Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia”, anul VII (1955), nr. 1, p.116.

păstra caracterul tradițional bizantin, și totodată cel îmbogățit de contribuția lui Ioan Kukuzel, încă din secolul al XII-lea, el fiind cel care se ocupă de analiza semnelor muzicale. Activitatea lui Kukuzel implică și o latură didactică, întrucât el se ocupa de scrierea cărților teoretice pentru completarea și sistematizarea muzicii bisericești, oferind astfel continuitate proiectelor sale, prin împărtășirea cunoștințelor acumulate. În secolul al XVIII-lea, mai exact în anul 1727, se înființează în cartierul Fanar din Constantinopol prima școală de muzică bisericească în care se preda după sistemul lui Kukuzel¹⁴. Întrucât cântarea bisericească este rugăciune, rolul liniei melodice de a armoniza rugăciunea are un dublu efect: încântă auditoriul și transformă spațiul liturgic.

Cât privește importanța transmiterii mesajului teologic prin imagini sau a misiunii ortodoxe prin intermediul iconografic, deciziile sinoadelor patriarhale ale secolului al XVII-lea (1667 și 1672, Dositei al Ierusalimului sublinia importanța cinstirii sfințelor icoane invocând autoritatea Sfântului Ioan Damaschin cu privire la faptul că cel ce se închină icoanei se închină prin aceasta prototipului) s-au oglindit atât în pictura neoelenistului Emanoil Tsanes, cât mai ales în „Erminia”¹⁵ lui Dionisie din Furna, tipărită în anul 1729¹⁶, în Istanbul.

3. Situația creștinilor ortodocși din Imperiul Otoman

Imperiul Otoman în secolul al XVIII-lea beneficia de o largă întindere teritorială și se prezenta în Europa, și nu numai, ca fiind „une grande puissance”. Influența otomanilor în politica mondială avea să fie pusă în balanță de extinderea teritorială a unui alt imperiu, de această dată ortodox. Conflictul deschis cu Rusia țaristă (100 de ani de război) a avut ca principal scop impunerea autorității în Balcani. Pentru ambele imperii, Balcanii reprezentau poarta de intrare și punctul de legătură cu Europa.

---

¹⁴ Magistrand Marin Velea, *Originea și evoluția semiografiei cântării bisericești*, în „Studii Teologice”, seria a II-a, anul XVII (1965), nr. 9-10, p. 612.

¹⁵ Pr. Prof. dr. Ene Braniște, *Liturgica generală II. Noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, ediția a III-a, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002, pp. 128-130.

¹⁶ Pr. prof. M. Șesan, *Despre iconografia ortodoxă națională*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul XLI (1965), nr. 5-6, p. 284.

În tot acest freamăt politico-militar s-a desfășurat viața religioasă a popoarelor ortodoxe. Centrul acestei vieți religioase îl reprezenta, din punct de vedere juridico-administrativ, Patriarhia Ecumenică. Lumea ortodoxă beneficia nu doar de un centru administrativ, ci și de unul spiritual. Muntele Athos s-a bucurat nu doar de libertatea acordată de puterea otomană, ci și de susținerea financiară a întregii lumi ortodoxe. Astfel, situația religioasă, din punct de vedere ortodox, a secolului al XVIII-lea se desfășura între doi poli: unul administrativ, aflat sub stricta supraveghere a sultanului, iar celălalt spiritual, bucurându-se de autonomie. Între acești doi poli s-a desfășurat și activitatea religioasă a celorlalte popoare ortodoxe.

Viața religioasă a ortodocșilor de la sud de Dunăre (bulgari și sârbi, deopotrivă) avea să fie periclitată din cauza stăpânirii musulmane și a dominației fanariote din teritoriu. Din punct de vedere administrativ-canonic, anii 1766/67 au însemnat suprimarea patriarhiilor de Ohrida și Ipek de către Patriarhul Ecumenic Samuil I¹⁷. Motivul acestei decizii este unul simplu: într-un stat unitar (făcând referire la Imperiul Otoman) nu pot exista mai multe patriarhii autocefale.

Ocuparea Bulgariei de către otomani încă din anul 1396 a coincis cu o perioadă de declin a vieții ortodoxe din acest spațiu geo-politic. Cu toate aceste neajunsuri, s-a păstrat linia tradiției bizantine și la sud de Dunăre, dată fiind imediata vecinătate cu Țara Românească și, nu în ultimul rând, datorită acțiunilor Patriarhiei de Ohrida. În timpul Patriarhului bulgar Ioasaf al Ohridei (1718-1745), s-a retipărit slujba Sfântului Clement al Ohridei. A fost readusă în prim-plan cinstirea marelui ucenic al Sfântului Metodie, alături de Sfântul Ioan de Rila și Patriarhul de Târnovo Sfântul Eftimie¹⁸. Din punct de vedere artistic, „renașterea” bulgară s-a dezvoltat în secolul al XVIII-lea datorită *Erminiei* lui Ch. Jefarovici din anul 1741, lucrare care a impulsionat școlile iconografice de la Răzlog și Samokov. Aceste centre culturale au dat lumii pe pictorii Zaharia Hristoc, Ioan Nikolov și Ștefan Dospenski de la Mănăstirea Rila.

¹⁷ *Idem*, *Sinodalitatea Ortodoxă în veacurile XVII-XVIII*, în „Mitropolia Ardealului”, anul X (1965), nr. 9-10, pp. 676-677.

¹⁸ Magistrand Ierod. Epifanie Norocel, *Sfântul Eftimie, ultimul Patriarh de Tîrnova și legăturile lui cu Biserica românească*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXXIV (1966), nr. 5-6, pp. 552-573.

Lucrările lor au stat mereu sub influența sti-lului atonit și al celui rusesc¹⁹.

Sârbii ortodocși au avut legături în secolul al XVIII-lea atât cu Țările Române, cu Sfântul Munte Athos, dar și cu Imperiul Rus, de unde au primit și cărți de cult. Un exemplu în acest caz îl reprezintă *Triodul* din anul 1717. Tot din Rusia au venit în timpul Mitropolitului Moise Petrovici de la Belgrad, prin dascălul Maxim Suvorov Terentievici, 400 de bucvare, 70 de grămătică slavone. Datorită acestui fapt, cultura slavo-rusă a pătruns și în mediul sârbesc, Sfânta Liturghie săvârșindu-se în paleoslavă. Profitând de situația politică, Mitropolitul Petrovici al Belgradului – Oltenia ajunsese parte a habsburgilor și în cadrul jurisdicției sale – tipărește la Râmnic, în anul 1726, *Bucoavna* în limba sârbă. În timpul mitropolitului Vichentie Iovanovici s-a deschis la Belgrad o școală grecească, acest lucru fiind posibil în contextul ocupației otomane²⁰.

Este greu de urmărit un fir istoric al evoluției vieții bisericești din teritoriile ortodoxe ocupate de Imperiul Otoman, excepție făcând Patriarhia Ecumenică și Sfântul Munte Athos.

Desele conflagrații militare au cauzat nu doar instabilitate politică, ci și economică, iar acest fapt a contribuit la stagnarea dezvoltării religios-culturale și misionare.

În comparație cu teritoriul bulgar și cel sârbesc, în Muntenegru, din punct de vedere cultural-religios, situația este una îmbucurătoare. Cea mai importantă acțiune este realizată de Mitropolitul Vasile de Cetinie, care scrie pe la mijlocul secolului al XVIII-lea prima lucrare de istorie a poporului muntenegrean, glorificând trecutul creștinesc al neamului.

Gruzinii ortodocși au continuat tradițiile umaniste pe linia creștinismului ortodox. Un ajutor deosebit în dezvoltarea culturii georgiene a fost dat de către Sfinții Constantin Brâncoveanu și Antim Ivireanu²¹. Aparatul tipografic al acestora, donat Bisericii Ortodoxe din Iveria, a reprezentat un adevărat impuls dat tipăriturilor ortodoxe georgiene.

Principalul exponent al dezvoltării meșteșugului tipăriturilor și, odată cu acesta, a dezvoltării culturale laice și profane a fost

¹⁹ Pr. Prof. M. Șesan, *Despre iconografia ortodoxă națională...*, p. 277.

²⁰ *Idem*, *Teologia Ortodoxă în secolul al XVIII-lea (-1760...)*, p. 448.

²¹ *Idem*, *Sinodalitatea Ortodoxă în veacurile XVII-XVIII...*, p. 675.

Mihai Iștvanovici sau Mihail Ștefan. Există două păreri cu privire la originea sa: era născut în Ardeal sau în Țara Românească. Îl întâlnim ca ucenic al Sfântului Antim, iar mai apoi este trimis în Georgia cu tot cu utilajul tipografic. S-a constatat că Mihail a luat cu sine și ornamente tipografice cu desen diferit, precum și unele gravuri pe care le întâlnim și în cărțile tipărite de Sfântul Antim. În primăvara anului 1712 (6 aprilie), Mihail este trimis de către Regele Vahtang în Olanda, spre a se perfecționa în arta tipăriturilor. Drumul său a trecut prin Rusia, dar dacă a ajuns în Olanda, nu știm, pentru că nu există nici o informație, cum nu există detalii despre reîntoarcerea lui în Iviria. Trebuie menționat că activitatea tipografică din Tbilisi a încetat odată cu năvălirile turcilor, ultimele cărți fiind tipărite în 1712-1722, fără ca numele lui Mihail să mai apară pe vreo lucrare²². Mihail Ștefan tipărește între anii 1709 și 1711, în Tbilisi, nu mai puțin de zece lucrări. Majoritatea au destinație liturgică: *Evanghelia*, *Psalmii lui David*, *Apostolul*, *Liturghier*, *Ceaslov*, *Molitfelnic* și *Biblia* – aceasta din urmă a rămas neterminată, textul întrerupându-se la *Evanghelia lui Luca* –, iar alte zece cărți au fost tipărite de ucenicii lui, după plecarea lui către Olanda, în 1712-1722²³. Ucenicii lui Ștefan și-au continuat lucrarea tipografică și după anul 1722, când au părăsit tipografia din Tbilisi, dar în mari centre cultural-economice și urbane ale Orientului, precum Damasc, Bagdad și Teheran²⁴.

Albanezii ortodocși se evidențiază în secolul al XVIII-lea prin câteva manuscrise proprii. Cel mai important text aparține lui Iulius din Variboba care a compus poemul versificat „Viața Fecioarei Maria”. Lucrarea conține 351 de stihuri și este principala operă religioasă albaneză a secolului al XVIII-lea²⁵.

Datorită factorilor culturali, sociali, economici și politici, Răsăritul ortodox a cunoscut o diferită dezvoltare față de Apusul romano-catolic și protestant. Dacă în Occident „iluminismul” reprezenta o epocă a unei lupte culturale, „Kulturkampf”, în Răsăritul

²² Dimitrie Coravu, *Tipografi de la Râmnic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Mitropolia Olteniei”, anul (XIX) 1967, nr. 1-2, pp. 49-50.

²³ Dan Dumitrescu, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefan în Gruzia*, în „Studii Revistă de istorie”, anul XI (1958), nr. 4, pp. 136-137.

²⁴ *Ibidem*, p. 138.

²⁵ Pr. dr. Milan Șesan, *Teologia Ortodoxă în secolul al XVIII-lea (-1760...)*, p. 449.

europăean, „iluminismul” s-a făcut cunoscut într-un mod diferit, pentru că el „cuprindea în sine paralelismul armonios al celor trei căi de cunoaștere: științifică, filozofică și teologică asupra existenței umane și cosmice. În general, noțiunea de *iluminism* este înțeleasă ca: deschidere spre realitatea lumii, pe când cea de *umanism* cuprinde acțiuni de dinamism, slujire, omenie și filantropie”²⁶.

4. Întrajutorarea Bisericilor Ortodoxe

Milostenia, sau aplecarea față de suferința aproapelui, este întâlnită și în pildele Mântuitorului, Care Însuși a propovăduit grija față de cel de lângă noi. În decursul veacurilor, Biserica Ortodoxă a înțeles această poruncă mântuitoare ca făcând referire nu doar la triada existențială a vieții umane – hrană, îmbrăcăminte și adăpost –, ci și la nevoile culturale și religioase ale unei persoane, ale unei colectivități și chiar ale unui popor. Intrăm în această discuție pe un alt făgaș al înțelesului grijii față de aproapele nostru, anume grija față de educarea în spiritul valorilor religios-morale și, prin aceasta, formarea unui om nou, a unui creștin autentic.

Nevoia de a educa pe celălalt poate fi privită și înțeleasă din mai multe puncte de vedere, iar interesul de a educa și de a fi educat aparține, pe de o parte, și celui ce educă, iar pe de altă parte și celui ce dorește a fi educat. Rezultatul unui astfel de raport este mulțumitor pentru ambele părți, fiind o afacere „win-win”. Cu toate că ambele părți câștigă la nivel individual, privind la scară mare, se poate observa că adevăratul beneficiar al unui astfel de exercițiu este întreaga comunitate. Așa se explică dorința fiecărei forme de organizare locală, regională, națională, și astăzi chiar continentală, de a educa, de a oferi gratis posibilitatea educării maselor pentru că acest lucru reprezintă un câștig pe termen mediu și lung pentru întreaga colectivitate. Se observă astfel cum grija de aproapele devine, datorită relațiilor interumane, grija față de tine însuși.

Coordonatele poruncii Mântuitorului, „Să iubești pe aproapele tău ca pe tine însuși” (Matei 22, 39), au fost nu doar păstrate de Biserica Sa, ci și puse în aplicare, în diferite moduri, locuri și

---

²⁶ *Idem, Unele considerații teologice despre gândirea românească în sec. XVI-XVIII, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, anul LII (1976), nr. 3-4. p. 245.*

timpuri, prin diferiți oameni, ai diferitelor culturi, dar mărturisitori ai aceluiași Crez, ai aceluiași Domn și Dumnezeu și ai aceluiași Botez, urmând astfel cuvintelor Sfântului Apostol Pavel: „Este un Domn, o credință, un botez” (Efeseni 4, 5). În acest duh al unității Bisericii și credinței mărturisite, au existat în secolul al XVIII-lea diferite acțiuni al căror caracter umanitar și spiritual s-a dorit a fi mereu în concordanță cu preceptele Evangheliei Domnului Hristos. Întrajutorarea creștin-ortodoxă s-a evidențiat în acest secol depășind bariere etnice și culturale, axându-se doar pe principiul solidarității umane, de a fi atât la bine, cât și la greu, alături de ceilalți.

Crearea legăturilor de întrajutorare a Bisericilor locale în spiritul primelor comunități creștine și răspunsul unanim al Ortodoxiei în fața provocărilor religios-politice au făcut ca Biserica Ortodoxă să se manifeste în conștiința colectivă a oamenilor ca un element identitar și distinctiv în viața fiecărui popor. În acest sens, făcându-se abstracție de toate neajunsurile unei „teologii politice” panortodoxe, s-a reușit să se mențină o linie a unui echilibru în ceea ce înseamnă valorile Ortodoxiei.

O organizare autocefală a Bisericilor Ortodoxe locale și, odată cu aceasta, direcționarea vieții fiecărei națiuni ortodoxe stă în grija unei conduceri recrutate din sânul acelei națiuni. În această formă de conducere se manifestă nu doar grija pentru păstrarea nealterată a adevărului de credință în Domnul Iisus Hristos și pentru o viață religioasă intensivă, ci și grija pentru salvarea interesului națiunii. Astfel, adevărul cel unul al Ortodoxiei permite o tălmăcire a lui și a atașamentului față de el a diferitelor forme de manifestare a fiecărei națiuni în parte. În acest mod, Ortodoxia devine familiară: la români e românească, la ruși rusească, iar la greci grecească. Din acest motiv, Ortodoxia nu se prezintă doar ca un element de legătură între popoarele ortodoxe, ci totodată unul care ne distinge ca organizație și duh²⁷, dar această distincție se face încorporată în unitatea Bisericii Domnului nostru Iisus Hristos.

Poate cea mai importantă migrare spre Principatele Române a fost cea a monahilor ruși, ucraineni, primul val aduce cu sine pe

---

²⁷ Pr. prof. Dumitru Stăniloae, *Ortodoxia, pavăza naționalității noastre*, în: „Cultură și Duhovnicie. Articole publicate în Telegraful Român”, vol. II (1937-1941), Editura Basilica, București, 2012, p. 843.

Sfântul Vasile de la Poiana Mărului, iar secolul al XVIII-lea desăvârșește opera cultural-misionară a Sfântului Paisie Velicovschi. Faptul că monahismul a fost primit în Țările Române, încurajarea lui de către mitropoliții moldoveni și munteni, evlavia populară și desele danii ale domnitorilor au încurajat crearea unui adevărat centru al lumii ortodoxe în teritoriul românesc. Dezvoltarea spirituală a fost în strânsă legătură cu cea culturală, astfel încât, momentele de pace, coroborate cu statornicia unor domnitori au creat un mediu prielnic dezvoltării culturale, țările române ținând pasul cu celelalte centre ortodoxe și dezvoltând ele însele noi curente culturale – paisianismul în spiritualitatea ortodoxă și stilul brâncovenesc în arhitectură.

Evlavia domnitorilor din principate față de credința strămoșească era cunoscută încă din perioada lui Mircea cel Bătrân, Alexandru cel Bun și Sfântul Ștefan cel Mare. Urmașii lor au continuat în această notă a grijii față de aproapele, susținând financiar, de fiecare dată, orice acțiune întreprinsă de către Biserica Ortodoxă. Dovadă a mărinimiei domnitorilor din principate stau și desele vizite ale patriarhilor secolului al XVIII-lea. Prima vizită a unui patriarh ecumenic în Moldova secolului al XVIII-lea are loc chiar la debutul veacului. Hrisant al Ierusalimului este cel ce dă curs invitației Domnitorului Nicolae Al. Mavrocordat și vine în Moldova în anul 1714. Importanța acestei vizite, din punct de vedere cultural, este dată de respectarea doleanțelor lui Hrisant de către Mavrocordat, mai exact susținerea financiară a proiectelor gândite de el. La îndemnul patriarhului, Domnitorul întemeiază o tipografie cu utilaj tipografic în limba greacă și slavonă la Mănăstirea „Sfântul Sava” (practic redeschide școala de la „Sfântul Sava”). Atât școala de la „Sfântul Sava”, cât și tipografia erau puse sub grija Patriarhului Hrisant. În același an, 1714, la cererea aceluiași patriarh, Mavrocordat emite un hrisov prin care dispune aplicarea unei măsuri economice, cu vădit caracter filantropic, scutind pe toți preoții de la plata dajdiei de 2 lei²⁸. Reformele Domnitorului nu se opresc în Moldova. Odată numit domn în Țara Românească,

---

²⁸ Magistrand Constantin Bradea, *Cronicile grecești și situația Bisericii românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXXIV (1966), nr. 5-6, pp. 579-580.

reorganizează Academia lui Matei Basarab de la Târgoviște, introducând și susținând studiul filosofiei aristotelice.

Revenind în Moldova, anul 1715 aduce cu sine vizita unui alt patriarh. De această dată, Samuel al Alexandriei poposește la Iași, după ce în prealabil s-a oprit și în Țara Românească. Vizita Patriarhului Samuel este făcută din motive economice. Datoriile mari ale patriarhiei îl determină pe Samuel să caute ajutoare. Patriarhul Alexandriei aduce, odată cu binecuvântările arhieresti, și rugămintea de a contribui fiecare la achitarea datoriilor Patriarhiei Alexandriei. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Moldova este încă o dată vizitată de un patriarh, în persoana lui Silvestru al Antiohiei, care vine la Iași²⁹.

În Țara Românească, Patriarhul Dositei al Ierusalimului a prezidat Sinodul de la București din luna martie a anului 1705. Scopul acestui sinod era depunerea din treapta de episcop a lui Ilarie de Râmnic, care era acuzat de tolerare a prozelitismului romano-catolic. În locul lui este ales Antim Ivireanul din Gruzia³⁰. Tot în Muntenia se remarcă activitatea culturală a Patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului, cel care compune la București „Enciclica către ortodocșii din Orient împotriva prozelitismului latin”, iar în anul 1729 publică „Mărturisirea de credință ortodoxă contra latinilor”, având aprobarea sinoadelor de la Constantinopol³¹.

Situația financiară precară, care caracteriza instabilitatea economică a Bisericii Apostolice din secolul al XVIII-lea, determină conducerea acestora să caute alternative și noi resurse neramburabile. Pe baza drepturilor ei canonice, Patriarhia Ecumenică se vede autorizată să facă apel către Bisericile Ortodoxe locale în vederea strângerii de ajutoare pecuniare și nu numai, asta în cazul în care deja se plăteau contribuții anuale de către mitropoliile ortodoxe, așa cum era și cazul Mitropoliei Ungrovlahiei³². În

---

²⁹ *Ibidem*, pp. 580-581.

³⁰ Pr. dr. Milan Şesan, *Sinodalitatea Ortodoxă în veacurile XVII-XVIII...*, p. 671.

³¹ *Idem*, *Teologia Ortodoxă în secolul al XVIII-lea (-1760...)*, pp. 440-441.

³² Există o scrisoare care poate fi datată între anii 1734 și 1738, din care reiese că suma contribuției anuale a Mitropoliei era de 70 de groși, acestea adăugându-i-se încă 35 de groși, care erau plătiți de către Episcopia Buzăului. Nu este amintită suma pe care o plătea Oltenia, pentru că, în urma păcii de la Passarowitz

acest sens, important de amintit este apelul Patriarhului Ecu-
menic Neofit al VI-lea către Mitropolitul Neofit Cretanul al Țării
Românești. Cel din urmă răspunde apelului, plătind suma cerută
de acesta, și anume 850 de pungi de galbeni. Cu toate că cererea
patriarhului viza doar clerul ortodox, apelul acestuia nu putea
lăsa insensibil pe domnitorul țării, iar odată cu el pe ceilalți boieri.
În urma donațiilor făcute, nu doar dialogul dintre Patriarhie și
Mitropolia Ungrovlahiei s-a dinamizat, ci odată cu aceasta, a cres-
cut importanța și rolul mitropolitului de la București în gestio-
narea „problemelor” Ortodoxiei. Unitatea canonică, dogmatică
și liturgică a Bisericii Ortodoxe reprezentau punctul principal al
acțiunilor mitropolitului Neofit I, care, în anul 1741, cere lămuriri
canonice Patriarhiei Constantinopolului. El cere „dezlegare de la
Patriarh (Paisie al II-lea) dacă trebuie să primească prin botez sau
prin ungere, pe cei ce se întorc de la erezie la Ortodoxie: latinii,
armenii, iar mai ales luterocalvinii din Transilvania”³³. Dialogul
dintre cei doi ierarhi subliniază unitatea Ortodoxiei și modul de
acțiune similar al Bisericilor locale cu privire la diferite cazuri și
probleme întâlnite.

Sub păstorirea lui Neofit I, Mitropolia Ungrovlahiei reușește
să se impună în cadrul Ortodoxiei secolului al XVIII-lea. Prestigiul
ei crescând se datorează atât mitropolitului (se observă foarte bine
prin alegerile și hirotoniile de arhierii titulari săvârșite în timpul
arhipăstoriei sale), cât și contribuțiilor financiare ale domniei. Unul
dintre cele mai răsunătoare cazuri este cel al lui Matei Psaltul,
care a fost ales, în anul 1746, Patriarh al Alexandriei, prin mijlocirea
Domnitorului Constantin Mavrocordat, căruia Matei îi fusese
duhovnic. Interesant de urmărit este faptul că, după ipopsifierea
făcută la Constantinopol, Patriarhul ecumenic Paisie al II-lea tri-
mite la București mitropolitului Neofit un ecdos pentru a se pro-
ceda în capitala Țării Românești la instalarea și investirea ca patriarh

---

din 21 iulie 1718, Imperiul Otoman ceda Oltenia Austriei habsburgice, această
stăpânire încetând în 1739. Vezi Prof. Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei
Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe*, în „Bi-
serica Ortodoxă Română”, anul (1959), nr. 7-10, nota 148, pp. 932-933.

³³ Constantin Erbiceanu, *Material pentru complectarea istoriei bisericești și națio-
nale, documente inedite*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul XV (1891-1892), p. 593.

a lui Matei. Recunoșterea Mitropoliei Ungrovlahiei, în rândul mitropoliilor dependente de Patriarhia de Constantinopol, vine odată cu acordarea titlului de loctiitor al Scaunului Cezareei Capadociei Mitropolitului Nifon I (nu există însă un document oficial care să consfințească această acțiune). Totuși titlul nu s-a păstrat și urmașilor lui decât după ce acesta a fost acordat în mod solemn Mitropolitului Grigorie al II-lea prin scrisoarea din 10 octombrie 1776 a Patriarhului Ecumenic Sofronie al II-lea al Constantinopolului³⁴.

Acordarea titlului de loctiitor al Cezareei Capodociei Mitropolitului Grigorie al II-lea s-a realizat după Pacea de la Kuciuk-Kainargi din anul 1774 și după ce, în prealabil, Mitropolitul Grigorie pleacă în Rusia, unde o vizitează pe Împărăteasa Ecaterina a II-a³⁵.

Desele vizite ale patriarhilor, dialogul permanent al mitropoliților Moldovei și Ungrovlahiei cu Patriarhia Ecumenică, consultarea acestora în probleme dogmatice, liturgice, misionare, dar și economice, arată, pe de o parte, unitatea de exprimare a Ortodoxiei, cât și disponibilitatea domnitorilor Țărilor Române de a contribui financiar în folosul Scaunelor patriarhale. Importanța vizitelor canonice – unele durau și ani de zile – este dată de efectele pe care le produceau. Nu trebuie evidențiat doar rolul daniei, al ajutorului pecuniar oferit de domnitor, al mănăstirilor și bisericilor închinete, ci inclusiv aportul acestor învățați în dezvoltarea culturii locale. Deschiderea de tipografii, școli, predarea unor discipline de studiu, pregătirea copiilor, perfecționarea clerului, oferirea de

---

³⁴ Prof. Alexandru Elian, *op. cit.*, pp. 933-934.

³⁵ Mitropolitul Grigorie a fost cel care, împreună cu viitorul episcop Chesarie (cel care va înființa Seminarul de la Buzău), a condus delegația Țării Românești la curtea Țarinei Ecaterina a II-a (8 aprilie 1770 – în duminica Floriilor. După izbucnirea războiului ruso-turc din anul 1769, locul mitropolitului este luat de către fostul episcop de Râmnic, Grigorie Socoteanu. Mitropolitul Grigorie își primește scaunul episcopal odată cu revenirea trupelor rusești în țară. Tot el este cel care primește, în anul 1774, de la generalul rus Piotr Saltîkov, moaștele Sfântului Dumitru Basarabov. Doi ani mai târziu, Patriarhul Ecumenic Sofronie, la cererea voievodului Alexandru Ipsilanti, acordă titlul de „loctiitor al Cezareei Capadociei”, în locul celui de „Anghira”, Mitropolitului Grigorie și urmașilor săi. Acest titlu acorda o întâietate onorifică în ședințele sinodului ecumenic, fiind al doilea după patriarh. În timpul arhipăstoriei lui se tipărește (în anul 1779) „Slujba Sfântului Dumitru Basarabov”. Vezi: Niculae Șerbănescu, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română”, anul LXXVII (1959), nr. 7-10, pp. 796-797.

relicve sfinte, multe păstrate până astăzi, toate reprezentau mijloace eficiente de a îmbogăți și dezvolta cultura Țărilor Române prin lumina Ortodoxiei.

Cazurile donațiilor către patriarhii ecumenici, Sfântului Munte Athos și către Bisericile Ortodoxe din Orient nu sunt specifice doar Țărilor Române. Importante dării au făcut și rușii, multe dintre ele și în Țările Române, cel mai grăitor exemplu fiind, în acest caz, donarea sfintelor moaște ale Sfântului Dimitrie Basarabov.

Concluzii

Patriarhia Ecumenică a reprezentat în secolul al XVIII-lea un factor de echilibru în întreg spațiul ortodox, încercând să tempereze prin diplomatie ambițiile expansioniste ale imperiilor, oferind sprijin religios-moral, dogmatic și canonic-liturgic ortodoxilor de pretutindeni. Dacă, din punct de vedere politico-financiar, situația patriarhilor ecumenici a avut de suferit, din punct de vedere dogmatic, canonic și liturgic, poziția Patriarhiei Ecumenice a reprezentat poziția oficială a Ortodoxiei în interiorul ei, cât și în relațiile cu celelalte confesiuni. Autoritatea sinodalității patriarhale era recunoscută în întreg spațiul ortodox, dar au existat și momente când această autoritate a fost constrânsă.

Unitatea panortodoxă avea să se manifeste activ în secolul al XVIII-lea prin libera circulație a ideilor și valorilor creștine, a clericilor și misionarilor, prin ajutoare financiare oferite celor aflați în nevoie, dar mai ales prin păstrarea unității canonice, liturgice și dogmatice a tuturor popoarelor ortodoxe, acest fapt fiind sub atenta gestionare a Patriarhiei Ecumenice.

Lumea ortodoxă avea să răspundă, prin unitatea canonic-liturgică și dogmatică, raționalismului apusean de secol al XVIII-lea, dezvoltând în interiorul său un alt tip de „iluminism”, cu nimic inferior celui apusean, dar raportat la centralitatea hristologică a existenței și lucrării misionare a Bisericii. „În timp ce sistemele filozofice apuseane au încorsetat rigid omul într-o ordine finită, care n-a mai fost capabilă să stimuleze imaginația omului de rând, viziunea despre lume a gânditorilor bizantini, ca Maxim Mărturisitorul, Dionisie Areopagitul, Grigorie de Nyssa sau Grigorie

Palama, a putut stimula imaginația creatoare a poporului, oferindu-i noi teme de creație prin deschiderea spre infinit și spre noblețea umană.”³⁶

---

³⁶ Pr. prof. Dumitru Stăniloae, *Reflecții despre spiritualitatea poporului român*, Editura Cogito, Craiova, 1992, p. 22.